

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ντίνα Βαΐου
Αρχιτέκτων-Πολυεξόμοσ
Επίκ. Καθηγήτρια ΕΜΠ

Τα τελευταία 25 χρόνια έχει αναπτυχθεί έντονος προβληματισμός για τα περιβαλλοντικά προβλήματα, οικουμενικά έως τοπικά. Η τρύπα του όζοντος, η κατασπατάληση των φυσικών πόρων, ο υπερπληθυσμός, η διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας σε ευαίσθητες περιοχές, η ρύπανση εδαφών και νερών, η έντονη αστικοποίηση, η μαζική εξαφάνιση ειδών και πολλά ακόμη είναι ζητήματα που απασχολούν πια όχι μόνο τους 'ειδικούς' αλλά και ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης, τουλάχιστον στις αναπτυγμένες χώρες. Η συνθετότητα των προβλημάτων και η ταχύτητα των αλλαγών σε όλους τους τομείς έχουν οδηγήσει σε ζοφερές προβλέψεις για το μέλλον του πλανήτη και συγκεκριμένων περιοχών του.

Η διατύπωση των προβλημάτων με όρους παγκόσμιους έχει συχνά αποκρύψει, στη συζήτηση για το περιβάλλον, τις *τεράστιες ανισότητες* επιπέδου ζωής και προτύπων κατανάλωσης, ανάμεσα σε αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες, ανάμεσα στη Δύση και τον Τρίτο Κόσμο. Προφανώς και αυτοί οι αριθμοί απαιτούν παραπέρα εξειδίκευση, αφού και στο εσωτερικό κάθε γεωγραφικής ενότητας - συνόλου χωρών, χώρας, περιφέρειας, πόλης - οι ανισότητες είναι επίσης μεγάλες και αυξανόμενες.

Μέσα στις πόλεις του θεάματος και της υπερ-κατανάλωσης αναπτύσσονται θύλακες αποκλεισμένων, περιθωριοποιημένων ατόμων και ομάδων και είναι συχνές οι αναφορές στην κοινωνία των δύο τρίτων ή στον Τέταρτο Κόσμο των μεγαλουπόλεων της Δύσης. Στον Τρίτο Κόσμο το επίπεδο ζωής για τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων συνεχώς υποβαθμίζεται και θα πρέπει να μιλάει κανείς για την κοινωνία όχι των δύο τρίτων αλλά του ενός δεκάτου έκτου ή ενός πεντηκοστού. (Μοδινός, 1992). Η πρόσβαση στις πηγές και η 'κατανάλωση' του περιβάλλοντος διαφοροποιούνται τόσο δραματικά, που οι μέσοι όροι των αριθμών δεν είναι παρά μια παραπλανητική εικόνα - και μάλιστα από την πλευρά των, σε κάθε περίπτωση, προνομιούχων.

Το 'περιβάλλον' και η 'ανάπτυξη' και, πολύ περισσότερο, οι πολιτικές γύρω από το καθένα είναι άμεσα συσχετισμένα. Ομως, η κυρίαρχη έμφαση στην *οικονομική* ανάπτυξη έχει οδηγήσει σε ένα υποχρεωτικό διαχωρισμό της θεωρίας (αλλά και των πολιτικών) για την ανάπτυξη, τόσο στις φιλελεύθερες όσο και στις μαρξιστικές εκδοχές της, από τον 'περιβαλλοντισμό'. Οι κοινωνικοί επιστήμονες αγνοούσαν το περιβάλλον, που έτσι δεν αποτέλεσε μέρος του πολιτικού και θεωρητικού διαλόγου για την ανάπτυξη. Αλλά και οι ασχολούμενοι με το περιβάλλον σπάνια προσέγγισαν τα θεωρητικά και πολιτικά προβλήματα που θέτει η ενασχόλησή τους αυτή. Είναι πρόσφατες οι επεξεργασίες που αναζητούν τη σύνθεση των δύο προσεγγίσεων.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Στην ελληνική γλώσσα, η λέξη 'ανάπτυξη' αποδίδει δύο διαφορετικές μεταξύ τους έννοιες και διαδικασίες, που σχετίζονται αλλά αφορούν διαφορετικά θέματα:

- (α) την 'οικονομική ανάπτυξη ή μεγέθυνση' (growth, accroissement, crescita,...), που μετριέται με την ετήσια αύξηση του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) ή εισοδήματος, και
- (β) την 'ανάπτυξη' (development, développement, sviiluppo,...), που είναι ιστορική διαδικασία και περιλαμβάνει όχι μόνο την παραγωγή, αλλά το σύνολο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, την κουλτούρα και πολιτική.

Ετσι, η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ μπορεί να μη σημαίνει ανάπτυξη μιας χώρας, περιφέρειας ή άλλης γεωγραφικής ενότητας, στο βαθμό που δεν συνοδεύεται από συνολικότερες αλλαγές οι οποίες να οδηγούν σε αυτόνομη και συνεχή εξέλιξη του ανθρώπινου δυναμικού και σε εξάλειψη της φτώχειας, της εκμετάλλευσης, της καταπίεσης (Cockroft et al, 1972).

Η έννοια της *ανάπτυξης* είναι συνδεδεμένη με την έννοια της *υπανάπτυξης*, σ' ένα δίπολο το οποίο απασχολεί διεθνείς οργανισμούς και εθνικά κράτη και επιστήμονες διαφόρων κλάδων. Το ζήτημα της ανάπτυξης/υπανάπτυξης αρχίζει να τίθεται από τον 15ο αιώνα, παράλληλα με την 'ανακάλυψη' των νέων χωρών και τις απαρχές του διεθνούς εμπορίου. Σ' αυτή τη φάση εξάπλωσης του καπιταλισμού συνδέθηκαν σταδιακά σε ένα παγκόσμιο σύστημα οι αναπτυσσόμενες μητροπόλεις, στην Ευρώπη και αργότερα στις ΗΠΑ, και οι υπο-αναπτυσσόμενοι δορυφόροι τους στις εξερευνώμενες ηπείρους (de Souza, Foust, 1979).

Το δίπολο ανάπτυξη/υπανάπτυξη έχει εκφραστεί με μια σειρά άλλα δίπολα, που το περιγράφουν ή αναφέρονται σ' αυτό από διαφορετικές θεωρητικές και πολιτικές οπτικές: 'κέντρο - περιφέρεια', 'μητρόπολη - ενδοχώρα', 'μητρόπολη - δορυφόρος', 'Βορράς - Νότος', 'Δύση - Τρίτος Κόσμος'. Οι χώρες, περιφέρειες, περιοχές που αντιστοιχούν στο δεύτερο σκέλος των δίπολων έχουν κατά καιρούς και σε διάφορες συγκυρίες ονομαστεί 'πρωτόγονες', 'οπισθοδρομικές' (μέχρι το 1949), 'μη αναπτυγμένες', 'υπανάπτυκτες' (δεκαετίες 1950 και 1960), 'λιγότερο αναπτυγμένες', 'αναπτυσσόμενες', 'αναδυόμενες' (μετά τη δεκαετία 1960). Σε κάθε περίπτωση, τα δίπολα αποδίδουν με διαφορετικούς τρόπους *γεωγραφικές και κοινωνικές ανισότητες*, τις οποίες περιγράφουν από την *πλευρά των αναπτυγμένων χωρών*, περιφερειών, κοινωνικών ομάδων.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης/υπανάπτυξης είναι πολλές και εξελισσόμενες, καθώς οι συγκυρίες μεταβάλλονται και το πρόβλημα τίθεται κάθε φορά με διαφορετικούς όρους. Τα σημεία που ακολουθούν συνοψίζουν κάποιες ευρύτατα διαδεδομένες θεωρητικές υποθέσεις και προσεγγίσεις, οι οποίες έχουν, σε μεγάλο βαθμό, διαμορφώσει τις κατευθύνσεις της έρευνας, καθώς και την 'αναπτυξιακή πολιτική' διεθνών οργανισμών και κρατών.

Τα στάδια ανάπτυξης

Μετά τον Β'ΠΠ τα ιστορικά μοντέλα κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης έγιναν πολύ δημοφιλή στη Δύση. Η προσπάθεια ήταν να ερμηνευθούν οι επιταχυνόμενοι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης, η κατάρρευση των αποικιοκρατικών δομών και η ανάδυση νέων κοινωνικών συστημάτων. Στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου, τα δυτικά μοντέλα έρχονταν να αντιπαρατεθούν στην κριτική ανάλυση του καπιταλισμού από τους μαρξιστές και στο αντίπαλο δέος των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, των οποίων οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης ήταν εξ ίσου γρήγοροι.

Σ' αυτό το πλαίσιο, συσχετίζονταν η κατάσταση των υπανάπτυκτων χωρών της εποχής με εκείνη των αναπτυγμένων χωρών κατά την εποχή της αποικιοκρατικής εξάπλωσης. Κλασικό παράδειγμα εδώ είναι το βιβλίο του W. W. Rostow *Τα Στάδια της Οικονομικής Μεγέθυνσης. Ένα μη κομμουνιστικό μανιφέστο* (1960), όπου υποστηρίζεται ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη συμβαίνει σε μια διαδοχή σταδίων, από την 'παραδοσιακή κοινωνία', μέχρι την 'κοινωνία της μαζικής παραγωγής'. Οι υπανάπτυκτες χώρες βρίσκονται σ' ένα στάδιο από το οποίο πέρασαν οι αναπτυγμένες πριν πολλά χρόνια.

Αλλά ακόμη και η πιο επιπόλαιη μελέτη της ιστορίας δείχνει ότι η υπανάπτυξη δεν είναι αρχική κατάσταση και ότι ούτε το παρελθόν, ούτε το παρόν των υπανάπτυκτων χωρών παρουσιάζει ομοιότητες με τις αναπτυγμένες χώρες. Οι σημερινές αναπτυγμένες χώρες δεν υπήρξαν ποτέ υπανάπτυκτες, ενώ μπορεί να ήταν κάποτε μη-αναπτυγμένες (Cockcroft et al, 1972). Η οικονομική και πολιτική εξάπλωση της Ευρώπης από τον 15ο αιώνα ενσωμάτωσε τις σημερινές υπανάπτυκτες χώρες σ' ένα ενιαίο σύστημα, στα πλαίσια του οποίου κάποιες χώρες αναπτύχθηκαν ενώ άλλες υπαναπτύχθηκαν.

Η υπανάπτυξη λοιπόν είναι ιστορικό προϊόν των οικονομικών και άλλων σχέσεων ανάμεσα σε μητροπόλεις και δορυφόρους ή ενδοχώρα. Αυτές οι σχέσεις είναι σχέσεις ανισότητας, η οποία αποτελεί προϋπόθεση και προϊόν της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Επί πλέον, 35 χρόνια μετά τη διατύπωση του μοντέλου των σταδίων, οι 'υπάνπτυκτες' ή 'λιγότερο αναπτυγμένες' ή 'αναπτυσσόμενες' χώρες δεν μοιάζουν να έχουν περάσει σε άλλο στάδιο. Αντίθετα, η σχετική τους θέση συνολικά επιδεινώθηκε, όπως δείχνουν όλοι οι δείκτες που υιοθετήθηκαν για να 'μετρούν' την ανάπτυξη.

Η διάχυση της ανάπτυξης

Μια συνδεδεμένη με την προηγούμενη και εξ ίσου διαδεδομένη υπόθεση είναι ότι οι υπανάπτυκτες χώρες, και οι λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές γενικότερα, θα αναπτυχθούν μέσα από τη διάχυση κεφαλαίου, θεσμών, αξιών κλπ από τις διεθνείς και εθνικές μητροπόλεις (τις περισσότερο αναπτυγμένες περιοχές). Η υπόθεση αυτή αποτέλεσε το υπόβαθρο πολλών προγραμμάτων ανάπτυξης σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, όπου η παρέμβαση του κράτους ή η βοήθεια διεθνών οργανισμών αναμενόταν να αμβλύνει τις ανισότητες.

Σε μία αρχική φάση, θεωρήθηκε ότι οι περισσότερο αναπτυγμένες περιοχές ('το κέντρο') 'απομυζούν' κεφάλαια, εργατικό δυναμικό, δραστηριότητες, εμπορεύματα από τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές ('την περιφέρεια'). Όμως, λειτουργεί ταυτόχρονα και μια διαδικασία διάδοσης της ανάπτυξης από το κέντρο προς την περιφέρεια, κυρίως με την αύξηση ζήτησης των προϊόντων,

η οποία μπορεί να οδηγήσει στην ανάδυση ενός νέου κέντρου, αν είναι έντονη και συνεχής (για μια αναλυτική παρουσίαση, δες Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1979).

Η ιστορία των υπανάπτυκτων περιοχών δείχνει παρ' όλα αυτά ότι σπάνια η οικονομική ανάπτυξη προέκυψε ή προκλήθηκε από διαδικασίες διάχυσης. Αντίθετα οι διαδικασίες απομύζησης της περιφέρειας από το κέντρο υπήρξαν ιδιαίτερα έντονες και από πολλούς έχει υποστηριχθεί ότι η μόνη διαδικασία διάχυσης που έλαβε χώρα ήταν από τις φτωχές προς τις πλούσιες περιοχές ή από την περιφέρεια προς το κέντρο. Οι δυσκολίες του ισοζυγίου πληρωμών, ο πληθωρισμός, οι χαμηλοί δείκτες οικονομικής ανάπτυξης, η αυξανόμενη πόλωση της κοινωνικής δομής, τα καταπιεστικά καθεστώτα διακυβέρνησης, η πολλαπλή εξάρτηση είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης που μάλλον εντάθηκαν παρά αμβλύθηκαν, καθώς, μέσα από διάφορες διαδικασίες, συγκεκριμένοι τόποι εντάσσονταν επιλεκτικά στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και/ή στην 'εθνική' αγορά.

Η βοήθεια για την ανάπτυξη

Η βοήθεια για την ανάπτυξη, δηλαδή η προγραμματισμένη ροή ή μεταβίβαση πόρων από τις αναπτυσσόμενες προς τις αναπτυσσόμενες χώρες, είναι μια πρακτική που ξεκίνησε μετά τον Β'ΠΠ, όταν οι χώρες της Δύσης υποχρεώθηκαν να παραδεχθούν και να αντιμετωπίσουν τις τεράστιες ανισότητες και τη φτώχεια του Τρίτου Κόσμου. Τρεις παράγοντες συνέβαλαν στη διαμόρφωση τέτοιων πρακτικών: η κατάρρευση της αποικιοκρατίας και η ανάδυση των πρώην αποικιών ως ανεξάρτητων κρατών· ο Ψυχρός Πόλεμος στον οποίο η βοήθεια αποτέλεσε στρατηγικό όπλο· η πεποίθηση ότι η βοήθεια θα έδινε ώθηση στην ανάπτυξη, όπως συνέβη στην Ευρώπη την εποχή εκείνη, με το σχέδιο Marshall.

Ετσι, εκπονήθηκαν προγράμματα βοήθειας μέσα από τα οποία πόροι μετακινήθηκαν προς τις αναπτυσσόμενες χώρες, μέσω δωρεών, διμερών και πολυμερών συμφωνιών και δανείων που παραχώρησαν κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμοί, όπως η Διεθνής Τράπεζα, διάφορες υπηρεσίες του ΟΗΕ, και άλλοι. Στα πλαίσια αυτά έγιναν και σημαντικές ιδιωτικές επενδύσεις από ξένες, κυρίως πολυεθνικές, επιχειρήσεις. Κατά καιρούς έχουν δει το φως της δημοσιότητας διάφοροι υπολογισμοί που συσχετίζουν τη διεθνή βοήθεια με το ΑΕΠ των χωρών που τη δίνουν ή που τη δέχονται. Π.χ η βοήθεια προς τον Τρίτο Κόσμο αντιπροσωπεύει το 1% του ΑΕΠ των αναπτυσσόμενων χωρών που συμμετέχουν στα προγράμματα, ή η βοήθεια προς τις χώρες της Λατινικής Αμερικής φτάνει στο 2-3% του ΑΕΠ τους.

Αυτό που δεν έχει υπολογιστεί όμως είναι η *καθαρή ροή*, αφού αφαιρεθεί δηλαδή και η αντίστροφη κίνηση πόρων, από τις αναπτυσσόμενες προς τις αναπτυσσόμενες χώρες. Σ' αυτήν περιλαμβάνονται οι πληρωμές τόκων των δανείων και τα επαναπατριζόμενα κέρδη των ιδιωτικών επενδύσεων. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, την περίοδο 1950-1965, περίοδο ακμής τέτοιων προγραμμάτων, επέστρεψαν στις ΗΠΑ από τις αναπτυσσόμενες χώρες *τρεις φορές περισσότερα* κεφάλαια από όσα είχαν επενδυθεί εκεί με τη μορφή βοήθειας για την ανάπτυξη (Horowitz, 1969). Με αυτά τα δεδομένα, οι απόψεις γύρω από την αποτελεσματικότητα και τη λειτουργία της βοήθειας δίστανται σημαντικά.

Οι υποστηρικτές της διεθνούς βοήθειας θεωρούν ότι επιταχύνει τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, ανακουφίζει το ισοζύγιο πληρωμών και λειτουργεί ως

φορέας μετάδοσης τεχνολογίας και τεχνογνωσίας. Και στις τρεις περιπτώσεις η βοήθεια θεωρείται ότι λειτουργεί θετικά για τις χώρες-αποδέκτες. Ομως, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης έχουν καμφθεί, ενώ πολύ συχνά νέοι γύροι βοήθειας είναι αναγκαίοι για να εξυπηρετήσουν το χρέος που προκύπτει από παλαιότερους. Η μεταφορά τεχνογνωσίας έχει οδηγήσει στην επιβολή αντιλήψεων και μεθόδων ξένων προς τα τοπικά δεδομένα, στην αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας, στην απώλεια πόρων και δυναμικού.

Η βοήθεια ως εργαλείο για την ανάπτυξη έχει υποστεί λοιπόν κριτική από πολλές πλευρές και έχει θεωρηθεί ως 'το μαλακό πρόσωπο του ιμπεριαλισμού', που προσδένει τις φτωχές χώρες σε μια σχέση εξάρτησης (Hayter, 1971). Η εξάρτηση είναι μια κατάσταση όπου η οικονομία μιας χώρας ή μιας ομάδας χωρών καθορίζεται από την ανάπτυξη μιας άλλης στην οποία η πρώτη είναι υποτελής. Η κυρίαρχη χώρα έχει τεχνολογική, εμπορική, κοινωνικο-πολιτική και οικονομική υπεροχή, πράγμα που της επιτρέπει να επιβάλλει συνθήκες εκμετάλλευσης και να ιδιοποιείται μεγάλο μέρος του παραγόμενου πλεονάσματος. Στη σχέση αυτή η βοήθεια για την ανάπτυξη παίζει σημαντικό ρόλο, όχι μόνο μέσα από την οικονομική της λειτουργία, αλλά και μέσα από την ιδεολογία που νομιμοποιεί τις δομές ελέγχου. Η βοήθεια παρουσιάζεται ως αλτρουισμός από την πλευρά των αναπτυγμένων χωρών, με στόχους απελευθερωτικούς και αναπτυξιακούς και όχι εξουσιαστικούς. Ομως καμιά βοήθεια δεν δίνεται χωρίς κόστος.

Τα (ποσοτικά) μοντέλα ανάπτυξης

Είναι διεθνής πρακτική να περιγράφεται η ανάπτυξη/υπανάπτυξη με διάφορες μεταβλητές και ποσοτικούς δείκτες, οι οποίοι, μετά από κατάλληλες στατιστικές επεξεργασίες, χρησιμοποιούνται για να εικονογραφήσουν διαφορές στο επίπεδο ανάπτυξης και να στηρίξουν διάφορες ερμηνείες της υπανάπτυξης. Ο πρώτος και πιο κοινός δείκτης είναι το *κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν* (ΑΕΠ), με βάση το οποίο κατατάσσονται κατά καιρούς οι χώρες, αλλά και μικρότερες γεωγραφικές ενότητες (πχ περιφέρειες ή τμήματα ενός πολεοδομικού συγκροτήματος), και αποτιμάται η σχετική τους θέση και εξέλιξη.

Παρ' όλο που μια τέτοια κατάταξη είναι ενδιαφέρουσα και δίνει σημαντική πληροφορία, εν τούτοις δεν βοηθάει στην κατανόηση των αιτίων της ανάπτυξης/υπανάπτυξης, αφού δεν μας λέει τίποτα για τις ποιοτικές διαφορές μεταξύ περιοχών. Για παράδειγμα, το Κουβέιτ και τα Ενωμένα Αραβικά Εμιράτα έχουν το ψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ, χωρίς αυτό να εξασφαλίζει ότι είναι και οι πιο αναπτυγμένες χώρες στον κόσμο. Αντίστοιχα, κάποιες χώρες της Λατινικής Αμερικής βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με χώρες της Ευρώπης ως προς αυτό το δείκτη, που όμως δεν μας πληροφορεί για το αυξανόμενο χάσμα ανάμεσα σε μια μικρή μειοψηφία και τη μεγάλη μάζα των φτωχών και καταπιεζόμενων στο εσωτερικό τους.

Από τη δεκαετία 1960, και παράλληλα με την ανάπτυξη της τεχνολογίας ηλεκτρονικών υπολογιστών, έχουν γίνει πολλές προσπάθειες και προτάσεις για περισσότερο εκλεπτυσμένες μεταβλητές για να περιγράψουν το πρόβλημα και να βοηθήσουν σε προβλέψεις και προγραμματισμό. Ως τέτοιες έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί, πέρα από το ΑΕΠ, η παραγωγή και κατανάλωση ενέργειας, το επίπεδο κατανάλωσης, ο βαθμός εκβιομηχάνισης, η ανάπτυξη των συγκοινωνιών, των επικοινωνιών και του εμπορίου, ο δείκτης γεννητικότητας και θνησιμότητας, η πυκνότητα πληθυσμού, ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού, οι συνθήκες υγείας και κατοικίας, το επίπεδο αλφαριθμητισμού, το

ποσοστό αστικού πληθυσμού και ο ρυθμός αύξησής του - και πολλές άλλες, για τις οποίες συλλέγεται συστηματικά στατιστική πληροφορία. Κάθε μεταβλητή ή ομάδα μεταβλητών αναφέρεται σε διαφορετικές πλευρές και ορισμούς της ανάπτυξης και μπορεί να περιγράφεται από μια σειρά δεκτών. Για παράδειγμα, για να εκτιμηθούν οι συνθήκες κατοικίας μπορεί να καταγράφεται ο αριθμός τετραγωνικών ανά άτομο, ο αριθμός κατοικιών χωρίς λουτρό ή WC μέσα, ο αριθμός κατοικιών χωρίς κουζίνα κ.ο.κ.

Αν κάτι τέτοιο ισχύει για όλες τις μεταβλητές η επεξεργασία των στοιχείων γίνεται ιδιαίτερα σύνθετη. Και πραγματικά, μετά το 1960, έχουν κατασκευαστεί πολλά μοντέλα για την περιγραφή - ερμηνεία - πρόβλεψη. Η γοητεία των αριθμών και η ιδεολογία της 'αντικειμενικότητας' που συνδέεται με αυτούς, ανήγαγαν τα μοντέλα σε κυρίαρχη προσέγγιση της ανάπτυξης/υπανάπτυξης και σε οδηγό για την πολιτική κρατών και διεθνών οργανισμών. Ταυτόχρονα η αυξανόμενη συνθετότητά τους, μέσα από την πληθώρα μεταβλητών και δεικτών, έγινε αυτοσκοπός για τους 'ειδικούς'.

Ομως, οι αριθμοί και οι ποσοτικοί δείκτες αποκρύπτουν σημαντικές πλευρές του προβλήματος, αφού ελάχιστα απεικονίζουν το διαφορετικό περιεχόμενο και σημασία που έχει μια μεταβλητή σε διαφορετικά χωρο-κοινωνικά πλαίσια. Επί πλέον εμπεριέχουν πολύ συγκεκριμένες - και σε καμμία περίπτωση 'αντικειμενικές' - αντιλήψεις για το τι σημαίνει ανάπτυξη/υπανάπτυξη και με ποιούς όρους περιγράφεται. Η χρησιμότητα και αντικειμενικότητα λοιπόν των ποσοτικών προσεγγίσεων σε σχέση με τις ποιοτικές δεν είναι καθόλου αναντίρρητη.

...ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

"Όμως, ας μην κολακεύουμε τους εαυτούς μας υπερβολικά για τις νίκες του ανθρώπου πάνω στη φύση. Γιατί κάθε τέτοια νίκη παίρνει εκδίκηση ... μας υπενθυμίζεται ότι με κανένα τρόπο δεν κυριαρχούμε στη φύση σαν κάποιος που στέκεται έξω από αυτήν, αλλά ότι ανήκουμε στη φύση και υπάρχουμε μέσα σ' αυτήν και ότι εξουσία πάνω σ' αυτήν συνίσταται στο γεγονός ότι έχουμε το πλεονέκτημα απέναντι στα άλλα όντα να μπορούμε να μάθουμε τους νόμους της και να τους εφαρμόσουμε σωστά"
(Engels, 1875/1970, σ.362)

Η έμφαση της θεωρίας και πολιτικής στις απελευθερωτικές πλευρές της οικονομικής ανάπτυξης οδήγησε σε μια απόσχιση του προβληματισμού για την ανάπτυξη από αυτόν για το περιβάλλον. Ακόμη και στην ακμή των κριτικών προσεγγίσεων, στη δεκαετία 1960, όταν σ' ένα βαθμό εγκαταλείφθηκε ο ευρωκεντρισμός, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος παρέμεινε κυρίως η εκμετάλλευση της εργασίας, και όχι του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων. Αυτό που δεν μπορούσε να προβλεφθεί στις εποχές των γρήγορων ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ ήταν ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη θα έθετε σε τόσο μεγάλο κίνδυνο τους φυσικούς πόρους, ώστε να αμφισβητείται και η ίδια η βιωσιμότητά της.

Από τη σκοπιά της εποχής μας, μετά από 50 χρόνια προγραμμάτων και βοήθειας για την ανάπτυξη, μεγάλες ομάδες πληθυσμού στον Τρίτο Κόσμο έχουν οδηγηθεί σε αυξανόμενη φτώχεια και εξαθλίωση, που συνδέεται άμεσα με την καταστροφή του περιβάλλοντος. Το κόστος της ανάπτυξης δεν

εκφράζεται μόνο με όρους ταξικής σύγκρουσης και οικονομικής εκμετάλλευσης, αλλά και με όρους εξάντλησης των φυσικών πόρων, στις οποίες οι φτωχές χώρες στηρίζουν την επιβίωση των πληθυσμών τους. Από αυτή την άποψη, τα προβλήματα (άνισης) ανάπτυξης και το διευρυνόμενο χάσμα Βορρά - Νότου είναι και περιβαλλοντικά προβλήματα. Τα σημεία που ακολουθούν εικονογραφούν μερικές πλευρές αυτής της σχέσης.

Καπιταλιστική διείσδυση και περιβάλλον: μια ιστορία απ' το Σαχέλ

Το Σαχέλ είναι περιοχή της Αφρικής, νότια της Σαχάρας, που περιλαμβάνει τμήμα της Σενεγάλης, της Μαυριτανίας, του Μαλί, της Ανω Βόλτα, του Τσαντ, της Νιγηρίας και του Νίγηρα. Το 1978, το περιοδικό *Dollars and Sense* δημοσίευσε την ακόλουθη ιστορία (τ.33, σελ 4-5):

Πριν από την αποικιοκρατία, ή εκεί όπου δεν είχε φτάσει η αποικιοκρατία, οι αγρότες της ερήμου άφηναν τη γη χέρσα έως και 25 χρόνια ανάμεσα σε δύο σπορές. Χρησιμοποιούσαν ποικίλες σπορές για να διατηρούν την ποιότητα του εδάφους. Σ'αυτό που τώρα είναι το Μαλί, υπήρχαν σιταποθήκες για να αποθηκεύονται οι καλές συγκομιδές για τα δύσκολα χρόνια.

Μετά ήρθαν οι Γάλλοι. Κατάκτησαν την περιοχή σταδιακά, νικώντας την τοπική αντίσταση, πρώτα τη Σενεγάλη στη δεκαετία 1860 και στη συνέχεια μέχρι τη λίμνη Τσαντ το 1900. Οι Γάλλοι εισήγαγαν τα εξαγωγικά προϊόντα στην περιοχή, ιδιαίτερα το βαμβάκι για να ανταγωνιστούν τη Βρετανική κλωστοϋφαντουργία, το φυστίκι για το λάδι του, και τα βοοειδή, ένα κρέας που οι ευρωπαίοι το προτιμούσαν από αυτό της καμήλας.

Ο φτηνότερος τρόπος για να παράγουν αυτά τα προϊόντα ήταν να υποχρεώσουν τους ντόπιους αγρότες να το κάνουν, με μια μέθοδο που οι Άγγλοι είχαν χρησιμοποιήσει πρώτοι στις Ινδίες: επιβάλλοντας φόρους στη γη, στα κτίρια, ακόμη και στους ανθρώπους - φόρους που έπρεπε να πληρωθούν με γαλλικό χρήμα.Η πίεση των φόρων όδηγησε τους αγρότες στην εγκατάλειψη των τεχνικών καλλιέργειας που συντηρούσαν τα εδάφη - τους οδήγησε στο ξεπούλημα του μέλλοντος για να ξεπληρώσουν το παρόν. Η εντατική καλλιέργεια βαμβακιού, για παράδειγμα, κατέστρεφε το ευαίσθητο έδαφος του Σαχέλ και το έκανε ακατάλληλο για την παραγωγή τροφίμων, με αποτέλεσμα την πολυδιαφημισμένη *ερημοποίηση* - που όμως δεν είναι φυσική καταστροφή, αλλά αποτέλεσμα της αποικιοκρατίας.

Αν και η περίοδος της αποικιοκρατίας έχει λήξει για το Σαχέλ, η ταξική δομή που διαμορφώθηκε τότε συνεχίζει να υπάρχει. Οι τοπικοί ιδιοκτήτες γης, οι έμποροι τροφίμων και οι κρατικοί αξιωματούχοι ζουν από το πλεόνασμα των εξαγωγών και συνεχίζουν να τις ενθαρρύνουν, ανεξάρτητα από την τρομερή ένδεια των κατοίκων του Σαχέλ. Στις περιόδους ξηρασίας, ενώ φτάνει η διεθνής βοήθεια σε τρόφιμα, φεύγουν τα φυστίκια, το βαμβάκι, τα λαχανικά, το κρέας, συχνά με τα ίδια πλοία και αεροπλάνα.

.....Το 1972, η πολυεθνική Bud Antle από τις ΗΠΑ ίδρυσε μια τοπική (θυγατρική) επιχείρηση μαζί με την κυβέρνηση της Σενεγάλης, την Bud Senegal, που παράγει λαχανικά με μια μέθοδο ποτίσματος στάγδην, η οποία δεν απαιτεί σχεδόν καθόλου ανθρώπινη εργασία. Η κυβέρνηση της Σενεγάλης πλήρωσε για την εγκατάσταση του συστήματος. Η Διεθνής Τράπεζα δανειοδότησε το εγχείρημα, που ήταν υπόδειγμα αναπτυξιακού προγράμματος.

Όλη η παραγωγή εξάγεται στην Ευρώπη με αεροπλάνο. Οι κάτοικοι της Σενεγάλης δεν έχουν τα μέσα να αγοράσουν αυτά που παράγει η Bud στον τόπο τους και πολύ λίγοι βρήκαν δουλειά στην επιχείρηση. Πάρα πολλοί όμως έπαθαν ζημιά από αυτήν, καθώς η Bud, για να φτιάξει τις φυτείες της, ξερίζωσε τα δέντρα μπαομπάμπ, που εθεωρούντο κοινή ιδιοκτησία των χωριών. Τα δέντρα έδιναν σκoinί, οικοδομικά υλικά, καύσιμη ύλη και προστασία από τη διάβρωση του ανέμου. Το 1974, καθώς οι Σενεγαλέζοι πέθαιναν από την πείνα, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις αντέδρασαν στον 'κατακλυσμό' της αγοράς από λαχανικά αγοράζοντας και καταστρέφοντας προϊόντα αξίας 53 εκατομμυρίων δολλαρίων'.

Στα χρόνια μετά το 1978, οπότε γράφτηκε αυτό το κείμενο, η ερημοποίηση έγινε ένα από τα μείζονα προβλήματα του πλανήτη, η εκπτώχευση των πληθυσμών του Σαχέλ οξύνθηκε και το χάσμα που τους χωρίζει από τη Δύση μεγάλωσε. Αντίστοιχες ήταν οι εξελίξεις και σε άλλα παγκόσμια περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως η αποδάσωση, η μείωση των υδάτινων πόρων, η γενικευμένη άνοδος της θερμοκρασίας.

Η γοητεία των αριθμών

Τα τελευταία χρόνια υποστηρίζεται όλο και πιο έντονα ότι οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών συμβάλλουν στη δημιουργία περιβαλλοντικών προβλημάτων και υποθηκεύουν τη βιώσιμη ανάπτυξη. Μια τέτοιου τύπου ανάπτυξη εμποδίζεται από τη στράτευση στη φιλοσοφία της συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης, της οποίας όμως η ανατροπή θα σήμαινε δραματικές αλλαγές στη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία, στα πρότυπα κατανάλωσης και στις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, ιδιαίτερα στη Δύση.

Ηδη από τις αρχές της δεκαετίας 1970, οι οικολόγοι επιστράτευαν τη γλώσσα των αριθμών για να υπογραμμίσουν την κρισιμότητα των προβλημάτων. Είναι χαρακτηριστικά τα παρακάτω παραδείγματα:

Το όζον μειώνεται με ρυθμό 4-5% ανά δεκαετία, ενώ η υπεριώδης ακτινοβολία αυξάνεται με ρυθμό 10% ανά δεκαετία, με αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των κρουσμάτων καρκίνου·

στη βόρεια Ινδία, η στάθμη του υδροφορέα μειώνεται κατά ένα μέτρο το χρόνο, λόγω της καλλιέργειας ρυζιού, που είναι ιδιαίτερα υδροβόρα·

με τη συντόμευση του κύκλου του νερού και μόλυνσή του, περίπου 300 πόλεις στην Κίνα αντιμετωπίζουν πρόβλημα λειψυδρίας·

από τα 9600 είδη πουλιών, τα 6600 συνεχώς ελαττώνονται και περίπου 100 απειλούνται με εξαφάνιση·

τα καλλιεργήσιμα εδάφη μειώνονται και οι ορυκτοί πόροι κινδυνεύουν να εξαντληθούν στα επόμενα 15 έως 280 χρόνια,

ενώ η πρακτικές ξύλευσης αποδεκατίζουν τα δάση·

Για πρώτη φορά 1,5 δισεκατομμύριο άνθρωποι ζουν σε συνθήκες πείνας, κοινωνικής κατάρρευσης και παραγωγικής αποδιάρθρωσης και άλλο 1,5-2 δισεκατομμύρια ζουν σε συνθήκες υποβάθμισης των όρων διαβίωσης και του περιβάλλοντος τους

(Samuel, 1973, *Η Κατάσταση του Πλανήτη*, 1995, Μοδιός 1992).

Το Κλαμπ της Ρώμης, στη μετέπειτα πολυσυζητημένη έκθεση *Τα Όρια της Ανάπτυξης*, διαπίστωνε το 1972 ότι:

"αν συνεχιστούν αμετάβλητες οι τάσεις αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού, οι ρυθμοί εκβιομηχάνισης, η ρύπανση, η παραγωγή τροφίμων και η απομύζηση των φυσικών πόρων, θα φτάσουμε στα όρια ανάπτυξης του πλανήτη κάποια στιγμή μέσα στα επόμενα 100 χρόνια. Το πιο πιθανό αποτέλεσμα θα είναι μια ξαφνική και ανεξέλεγκτη μείωση πληθυσμού και βιομηχανικής παραγωγής"
(Meadows, D. et al, 1972, σ.29).

Συχνά οι οικολόγοι έχουν χαρακτηριστεί καταστροφολόγοι, ενώ δεν λείπουν οι διαφωνίες για τους αριθμούς, στα πλαίσια 'αισιόδοξων' ή 'απαισιόδοξων' προβλέψεων. Πέρα όμως από τη γοητεία των αριθμών και τις επιβεβαιώσεις ή διαψεύσεις των προβλέψεων, ένα μείζον πρόβλημα σε μια τέτοια συζήτηση είναι η χρήση *μέσων όρων* - έτσι που το σύνολο του πλανήτη να ενοχοποιείται για κάθε εξεταζόμενο πρόβλημα ή να θεωρείται ότι υφίσταται εξ ίσου τις επιπτώσεις του. Αλλά,

"Οι Ηνωμένες Πολιτείες με το 6% του όλου πληθυσμού καταναλώνουν το 45% των παγκόσμιων πηγών. Ένας Γάλλος χρησιμοποιεί 15000kw ενέργειας και ένας Βεγγαλέζος 100...Με τους ρυθμούς κατανάλωσης, που θα υπάρχουν μετά από μερικές δεκαετίες, θα συμφέρει πολύ περισσότερο, για τις πηγές, να αποφευχθεί η γέννηση ενός Γάλλου, ενός Πολωνού ή ενός Αμερικανού, παρά η γέννηση ενός Σενεγαλέζου, ενός Βολιβιανού ή ενός Πακιστανού."
(Samuel, 1973, σ.246)

Οι μέσοι όροι της κατανάλωσης πηγών ενέργειας, φυσικών υλών, νερού, αέρα κοκ διαγράφουν τους κινδύνους για το περιβάλλον με τη δύναμη των αριθμών. Ταυτόχρονα αποκρύβουν ότι η κατανάλωση συμβαίνει κυρίως στο Βορρά και η εξάντληση των πόρων στο Νότο· ότι ένα μεγάλο μέρος του προβλήματος είναι η γενίκευση των καταναλωτικών προτύπων και του επιπέδου διαβίωσης των αναπτυγμένων χώρων· ότι η καταστροφή του περιβάλλοντος στο Νότο συνδέεται με την καταστροφή καθημερινών πρακτικών επιβίωσης και την αύξηση της φτώχειας. Όπως στην ιστορία της ερημοποίησης του Σαχέλ, έτσι και σε άλλα παγκόσμια περιβαλλοντικά προβλήματα (αποδάσωση, εξάντληση των υδάτινων πόρων, τρύπα του όζοντος) οι αιτίες βρίσκονται πολύ μακρύτερα από την εμφάνιση των προβλημάτων και είναι πολύ πιο σύνθετες.

Οι 'παγκόσμιοι' πόροι και η 'τοπική' τους κατανάλωση

Οι αντιλήψεις για το περιβάλλον έχουν εξελιχθεί παράλληλα με την αναπτυξιακή διαδικασία. Πολλά σημαντικά ζητήματα έχουν κατά καιρούς αναδυθεί στα πλαίσια συγκεκριμένων συγκυριών και έχουν διαμορφώσει διαφορετικά ρεύματα και τάσεις: η απειλή που θέτει η αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού και η μη-ανανεωσιμότητα των πηγών στη 'φέρουσα ικανότητα' των οικοσυστημάτων, η επίδραση των τοξικών αποβλήτων στις τροφικές αλυσίδες

και την επιβίωση των ειδών ('βιολογική μεγέθυνση'), η αμφισβήτηση της δυνατότητας συνεχούς ανάπτυξης (τα 'όρια της ανάπτυξης'), η αλλοτριώση και ο έλεγχος των προϊόντων της επιστήμης και της τεχνολογίας, η κατανομή του κόστους της προστασίας του περιβάλλοντος.

Ομως πολύ συχνά ξεχνιέται ανισοκατανομή στη χρήση και εξάντληση των πόρων και του περιβάλλοντος. Το περιβαλλοντικό κόστος κατατάσσεται στις 'εξωτερικές οικονομίες', που δεν υπολογίζονται στην τιμή των προϊόντων ή των υπηρεσιών. Η διαφήμιση, η γεωγραφική απόσταση μεταξύ τόπου παραγωγής και τόπου κατανάλωσης, το αυτονόητο της κατανάλωσης και πολλοί άλλοι παράγοντες εμποδίζουν τους κατοίκους των αναπτυσσόμενων χωρών να 'δουν' τις ανισότητες στις οποίες στηρίζεται το επίπεδο ευημερίας τους.

Οι ανάγκες που έχει διαμορφώσει το πρότυπο ανάπτυξης των χωρών της Δύσης δεν μπορούν να ικανοποιηθούν μόνο από τις πηγές και τους πόρους που βρίσκονται εκεί (Redclift, 1988). Εδώ και αιώνες αντλούνται πόροι από το Νότο, όπου οι πιέσεις που υφίσταται το περιβάλλον και οι πόροι συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με το υψηλό επίπεδο διαβίωσης και την κατασπατάλησή τους στο Βορρά. Στις αναπτυσσόμενες χώρες οι ανάγκες χαμηλότερης προτεραιότητας, όπως το καθαρό περιβάλλον ή η καλύτερη πολεοδομία, αποκτούν σημασία γιατί οι ανάγκες υψηλότερης προτεραιότητας, όπως η τροφή και η κατοικία, έχουν ικανοποιηθεί για την πλειοψηφία. Μάλιστα ο βαθμός ικανοποίησης των βασικών αναγκών προδιαγράφει και τον τρόπο ικανοποίησης των άλλων. Αντίθετα, στις αναπτυσσόμενες χώρες οι ανάγκες υψηλής προτεραιότητας είναι πρωταρχικές και συγκροτούν το πεδίο σύγκρουσης για την περιβαλλοντική πολιτική.

'Η καταναλωτική κοινωνία, από την οποία πολλοί κουράστηκαν στο Βορρά, αποτελεί έναν άπιαστο στόχο για πάρα πολλούς στο Νότο. Χωρίς την υλική σιγουριά που έχει φέρει η ανάπτυξη, οι δυνάμεις της αγοράς εκθέτουν τους φτωχούς σε περιβαλλοντική υποβάθμιση και πολιτική αδυναμία.'
(Redclift, 1984, σ. 47)

Οι παλιότεροι οικολογικοί παρίες, όπως η Διεθνής Τράπεζα, έχουν γίνει σημαιοφόροι (και θησαυροφύλακες) ενός αναπτυξιακού προγράμματος με έμφαση στη βιωσιμότητα. Η Τράπεζα δίνει τώρα 'περιβαλλοντικά δάνεια' που συνδέονται με την προστασία του περιβάλλοντος και την επιτήρηση των 'παγκόσμιων' (δηλαδή του Νότου) πόρων (Schroeder, Neumann, 1995). Δεν είναι τυχαίο ότι στην παγκόσμια Διάσκεψη για το Περιβάλλον στο Ρίο οι αναπτυσσόμενες χώρες διεκδίκησαν δυναμικά το 'δικαίωμα στη ρύπανση' και στη χρήση των πόρων τους, τους οποίους οι αναπτυσσόμενες χώρες αναγόρευαν σε παγκόσμιους.

Το 'πράσινο' και το 'κόκκινο'

Η ηθική δέσμευση/στράτευση στην περιβαλλοντική οπτική δεν είναι ιδιαίτερα καινούρια. Στην Ευρώπη, οι πρόδρομοι του περιβαλλοντισμού, μέσα στο αναρχικό ή/και στο σοσιαλιστικό κίνημα του 19ου αιώνα, είχαν διατυπώσει απόψεις για μια καλύτερη σχέση με τη φύση μέσα στη βιομηχανική κοινωνία, μια βιοηθική και μια έννοια ευθύνης για τη γη και τους φυσικούς πόρους (O'Riordan, Turner, 1983). Ομως σήμερα έχει αποκτήσει πρόσθετη επικαιρότητα, καθώς οι ρυθμοί εξάντλησης των πόρων και ρύπανσης του περιβάλλοντος έχουν πολύ επιταχυνθεί.

Πριν από μια δεκαετία η απάντηση της αριστεράς στον περιβαλλοντισμό ήταν απορριπτική. Η θέση των περιβαλλοντιστών εθεωρείτο ανεδαφική γιατί ήταν ολιστική. Η καταστροφή του περιβάλλοντος στο Νότο δεν ήταν ακόμη συνολική ή μη αναστρέψιμη. Ο καπιταλισμός προχωρούσε με άνιση και συνδυασμένη ανάπτυξη, εξαντλώντας κάποια συστήματα πόρων πιο πολύ από άλλα, και αφήνοντας πίσω του σημαντικά προβλήματα κατανομής. Οι πόροι *κάποιων* ανθρώπων καταστρέφονταν προς όφελος άλλων. Οι περιβαλλοντιστές, αρνούμενοι να χαρακτηρίσουν αυτή τη διαδικασία ως καπιταλιστική, δεν πρόσφεραν ερμηνείες για το πώς λειτουργεί, αλλά μόνο περιγραφή της.

Τα ριζοσπαστικά κινήματα των πράσινων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες έθεσαν σε πολιτική βάση τα περιβαλλοντικά προβλήματα και τα συνέδεσαν με την άνιση ανάπτυξη, ξεκινώντας από την αρχή ότι αν δεν αποτραπεί η περιβαλλοντική κρίση, δεν μπορούν να επιτευχθούν άλλοι κοινωνικοί στόχοι.

Ήρα από τη μόλυνση και την καταστροφή του περιβάλλοντος, οι οικολόγοι καταγγέλλουν:

- τη λατρεία της παραγωγής
- την ένταση στη δουλειά
- την τεχνοκρατία
- την χωρίς όρια αύξηση
- το ρόλο του κράτους'

(Σαμουέλ, 1979, σ.)

Τέτοιοι στόχοι αμφισβητούν τον τρόπο ζωής και τις πολιτικές πρακτικές στις αναπτυγμένες χώρες και προβάλλουν ριζικά διαφορετικά πρότυπα κατανάλωσης. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει απελευθέρωση από την οικονομία και ένα τελείως διαφορετικό σύστημα προτεραιοτήτων, όπου στις κοινωνίες του Βορρά πρέπει να συμβεί αποβιομηχάνιση και πυρηνικός αφοπλισμός.

Αυτό που εμποδίζει τη λήψη μέτρων για την αποτροπή της κρίσης δεν είναι η έλλειψη ειλικρίνειας από την πλευρά των οργανισμών για την ανάπτυξη, όπως υποστηρίζουν κάποια οικολογικά ρεύματα. Αντίθετα, είναι προς το συμφέρον των βιομηχανικών χωρών να διατηρούν τη σχέση Βορρά/Νότου, όπου ο Νότος δεν μπορεί να ακολουθήσει το πρότυπο ανάπτυξης του Βορρά. Η αναπαραγωγή του κεφαλαίου, των προτύπων κατανάλωσης, των επιπέδων ζωής στο Βορρά απαιτεί τους πόρους του Νότου, ενώ η σταδιακή καταστροφή του περιβάλλοντος μοιάζει αναπότρεπτη.

Η θεωρία και πολιτική για το περιβάλλον και την ανάπτυξη χρειάζεται σημαντική αναθεώρηση προκειμένου οι προσεγγίσεις του περιβάλλοντος να ενσωματώσουν τις συνιστώσες της ανάπτυξης στα ερμηνευτικά τους εργαλεία και η ερμηνεία της ανάπτυξης/υπανάπτυξης να ενσωματώσει την περιβαλλοντική κρίση. Αυτό προϋποθέτει σημαντικές ανακατατάξεις στις προσδοκίες και τη ζήτηση στο Βορρά. Γιατί τα όρια της ικανότητας της διεθνούς κοινότητας να προσεγγίσει τα περιβαλλοντικά προβλήματα ως προβλήματα ανάπτυξης/υπανάπτυξης δεν είναι τεχνικά. Είναι πολιτικά και οικονομικά και πολλά προέρχονται από τη δομή της κατανάλωσης στις αναπτυγμένες χώρες και τις σχέσεις τους με τον αναπτυσσόμενο κόσμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Εκβιομηχάνιση. Μονοπωλιακές Επενδύσεις στην Πύλο», Εξάντας, Αθήνα 1979
2. Γκορτζ, Α., Εντσενσμπεργκερ, Χ.Μ., Μάρκοβιτς, Μ., «Περιβάλλον και Ποιότητα Ζωής», Επίκουρος, Αθήνα 1978
3. Cockroft, J., Gunder Frank, A., Johnson, D., «Dependence and Underdevelopment», Anchor Books, N. York 1972
4. de Souza, A., Foust, B., «World Space Economy», Charles E. Merrill, Publishing Co., Columbus, Ohio 1979
5. Engels, F. "Introduction to the Dialectics of Nature", in K. Marx and F. Engels *Selected Works*, Lawrence & Wilshart, London 1970
6. Hayter, T. , «Aid as Imperialism»,: Penguin Books, Harmondsworth 1971
7. Horowitz, D. (ed) (1969) «Corporations and the Cold War», Monthly Review Press, New York 1969
8. Ετήσια έκθεση του Ινστιτούτου, Worldwatch, επιμ. ελληνικής έκδοσης Μ. Μοδινός με το επιτελείο της Νέας Οικολογίας, Αθήνα: ΔΙΠΕ Νέα Οικολογία
9. Meadows, D., Meadows, D., Randers, J., Behrens III, W., «The Limits to Growth», A Potomac Associates Book, Washington D.C. 1972
10. Μοδινός, Μ. (επιμ.) «Πού Βαδίζει ο Κόσμος», Τροχαλία, Αθήνα 1992
11. Περιοδικό *Νέα Οικολογία*, διάφορα τεύχη
12. O'Riordan, T., Turner, R.K. (eds), «An Annotated Reader in Environmental Planning and Management», Pergamon , Oxford 1983
13. Redclift, M. (1988) «Development and the Environmental Crisis. Red or Green Alternatives?», Methuen, London 1988
14. Samuel, P., «Οικολογία», Βέργος, Αθήνα 1973
15. Σαμουέλ, Π. (επιμ.), « Οικολογικό Μανιφέστο», Ανδρομέδα, Αθήνα 1979
16. Schroeder, R., Neumann, R., "Manifest Ecological Destinies: Local Rights and Global Environmental Agendas", *Antipode*, 27:4, 1995
17. Ζυκιέν, Π., «Το Μανιφέστο των Οικοσοσιαλιστών», Εποχή, Αθήνα 1989